

MIKKO SILLFORS

Jumalattomuuden muotoja eri aikakausina

Katsaus ateismin historiaan

Ateismi ja uskonto ovat viime aikoina herättäneet paljon keskustelua. Näkyvin ateismin muoto on 2000-luvulla ollut luonnontieteisiin pohjautuva uusateismi, jossa uskonnot nähdään ihmiskunnalle haitallisina ja niitä vastaan taistellaan. Ilmiönä ateismi on kuitenkin vanha – joskin ennen modernia aikaa se on ilmeisesti ollut näkökantana harvinainen. Historiallisessa tarkastelussa ateismi on vähitellen saanut yhä yhteiskunnallisempia ja uskontokriittisempiä ilmenemismuotoja.¹

Katsauksessani tarkastelen juuri ateismin yhteiskunnallisten ilmenemismuotojen historiallista vahvistumista. Otan esimerkkejä aina antiikin Kreikan filosofisesta ateismista Ranskan vallankumouksen poliittiseen valtioateismiin. Kirjoituksen lyhyen katsausluonteen vuoksi painotukseni on lähinnä epikurolaisuuden pohjalta nousevassa eurooppalaisen ateismin juonteessa ennen 1800-lukua, jolloin monia keskeisiä aisteja jää käsittelemättä. En myöskään paneudu esimerkiksi siihen, mistä historiallisista syistä ateismin vahvistuminen on mahdollisesti johtunut.

FILOSOFINEN ATEISMI ANTIIKISSA

Määritelmällisesti ateismi on jumalauskon eli teismin vastinpari. Termi ateismi juontaa 400–300-luvuilla eKr. Ateenassa yleistyneestä sanasta *atheos*,

jossa *a* tarkoittaa ”ei” tai ”ilman” ja *theos* jumalaa.² Ateismi siis tarkoittaa yksinkertaistaen jumalattomuutta ja ateisti henkilöä, joka ei usko jumaliin.³ Tässä katsauksessa käsiteltävä ateismi pohjautuu kuitenkin pääasiassa jumalattomuutta laajempaan naturalistiseen maailmankuvaan, jonka mukaan todellisuus on ei-luotu kokonaisuus, jossa ei ole – tai jonka selittämiseksi ei tarvitse olettaa – mitään aineen ja energian ulkopuolisia yliluonnollisia tekijöitä, kuten jumalia tai sieluja. Kutsun tällaista ateismia tässä (naturalistiseksi) filosofiseksi ateismiksi.⁴

Länsimaisen naturalismin juuret ajoitetaan Kreikan Jooniaan 600–500-luvuilla eKr. Vauras kauppavaltio Miletos sijaitsi karavaanien pääteläisessä, jossa erilaiset kulttuurivaikutteet ja maailmanselitykset kohtasivat luoden edellytyksiä kulttuurin kukoistukselle ja joonialaisten todellisuuden rakentumista koskeville pohdinnoille. Tiettyä uskonnollista organisaatiota, oppia tai papistoa ei ollut, mikä mahdollisti vapaan metafysisen spekulatiion. Joonialaiset luonnonfilosofit ajattelivatkin, että myyttien jumalat olivat huonoja selityksiä luonnonilmiöille. He pyrkivät selittämään ilmiöitä järkipäisesti ja ajattelivat kaiken kehittyneen jos-takin tietystä materiaalisesta alkuelementistä, kuten vedestä tai ilmasta. Aineella itsellään katsottiin siis olevan kyky synnyttää maailmassa havaittavat

ilmiöt. Tätä metodologiseksi naturalismiksi tul-
kittavissa olevaa selittämisyrittämystä on pidetty
ratkaisevana filosofisen ja tieteellisen ajattelun ke-
hittymisen kannalta.⁵

Naturalistinen ajattelu tuli puhtaimmillaan
esiin joonialaisen Leukippoksen ja tämän oppilaan
Demokritoksen (noin 460–370 eKr.) materialisti-
sissa teorioissa. Demokritos ajatteli universumin
koostuvan tyhjiydestä ja atomeista. Atomit olivat
itsessään ikuisia, liikkuvia ja ne kykenivät törmäil-
lessään muodostamaan suurempia yhteenliittymiä
ja olentoja, jotka taas rappeutuivat ja hajaantuivat
atomeiksi. Demokritos ei uskonut kuolemanjälkei-
seen elämään ja hänelle luonto oli täysin aineellinen
ja itseriittoinen kokonaisuus, jossa ei ollut sijaa
yliluonnollisille jumalille. Uskonto syntyi ihmisen
pelosta ja pelonsekaisesta kunnioituksesta luonnon
ihmeitä kohtaan.⁶ Demokritoksen teokset olivat ai-
kanaan laajalle levinneitä ja esimerkiksi dualisti Pla-
ton (427–347 eKr.) vastusti kiivaasti Demokritok-
sen atomismia ja ehdotti tämän kirjojen kokoamista
ja polttamista. Tämä kuvaa hyvin naturalistisen ja
supranaturalistisen ajattelun vastakkainasettelua,
joka alkoi jo antiikissa ja on jatkunut nykyaikaan
asti.⁷

Antiikin ajan tunnetuin atomismin kannattaja
ja naturalisti oli filosofi Epikuros (341–270 eKr.).
Hän perusti merkittävän filosofikoulun, joka levisi
myöhemmin esimerkiksi Roomaan ja Aleksan-
driaan.⁸ Harkittua hedonismia kannattanut Epi-
kuros pyrki vapauttamaan ihmiset jumalien ja
kuolemanjälkeisen rangaistuksen pelosta. Hänen
mukaansa universumi oli ikuinen eikä kaitselmusta
tai kuolematonta sielua ollut, vaan maailmat ja ih-
miset (myös sielu) olivat vaihteittain muotoutuneet
sattumanvaraisesti kerääntyneistä atomeista. Kun
ihminen kuoli, ei ollut enää kokijaa, joten kuolemaa
tai jumalten rangaistusta oli turha pelätä. Epiku-
rolaiset esittivät myös pahan ongelmana tunnetun
argumentin kaikkivoipaa ja hyvää jumalaa vastaan.⁹
Aikalaiset ja myöhemmin kirkkoisät leimasivatkin
Epikuroksen ja hänen seuraajansa. Aikalaiset ja
myöhemmin kirkkoisät leimasivatkin Epikuroksen
ja hänen seuraajansa ateisteiksi ja irstailijoiksi.¹⁰

Erityisen merkittävä henkilö länsimaisen ateis-
min historiassa on roomalainen epikuroalainen

- 1 Se, kuinka pitkälle ateismin historia ulottuu, on ateis-
min tutkijoiden piirissä kiistanalainen kysymys ja liittyy
tutkijoiden erilaisiin tapoihin määrittellä ateismi. Osa
tutkijoista katsoo, että ateismista on todisteita jo antiikin
ajalta, toisten mukaan vasta 1600-luvulta. *Investigating
Atheism* 2008a. On myös huomioitava, että useat tekijät
hankaloittavat ateismin historian tutkimista. Ensinnä-
kin, ateismin historiaa on aiemmin tutkittu varsin vähän
esimerkiksi jumalaukon historiaan verrattuna. Toiseksi,
ateististen tai uskontokriittisten näkemysten esittäminen
on useissa kulttuureissa ollut tuomittavaa tai hengen-
vaarallista (ja on vielä nykyäänkin esimerkiksi tietyissä
islamilaississa maissa). Kolmanneksi, vaikka ateistisiä
näkemymiä olisi esitettykin, niiden (tai ainakin niiden
kommentaarien) on täytynyt ylöskirjattuina säilyä nyky-
päivään asti. Siksi historiallista ateismia joudutaan usein
etsimään anonyymeista tai toissijaisista lähteistä tai luke-
maan ”rivien välistä” jäljelle jääneistä omaelämäkeroista,
kirjeistä, testamenteista tai inkvisition oikeuskirjoista.
Ks. Hunter & Wootton 1992, 1–4; Wootton 1992, 13–14,
27; McGaven 2013, 66.
- 2 Kirjoitan tässä katsauksessa kielisuositusten mukaisesti
jumalan pienellä alkukirjaimella paitsi viitatessani juuta-
laisuuden, kristinuskon ja islamin Jumalaa.
- 3 Ks. Thrower 2000, 18–19, 31–32; Bremmer 2007, 12–22;
Palmer 2012, 13–14. Ateismin määritelmä ei ole miten-
kään yksiselitteinen ja siitä on käyty paljon keskustelua,
josta ks. esim. Cliteur 2009. Ks. myös Vainion ja Visalan
artikkeli tässä numerossa.
- 4 Naturalismia on monenlaista. Ks. esim. Fales 2007.
Perusjako on kuitenkin mahdollista tehdä metodologi-
sen (todellisuuden ilmiöt ovat selitettävissä luonnollisin
syin) ja ontologisen (on olemassa vain luonnollisia asioi-
ta, voimia tai syitä) naturalismin välille.
- 5 Ks. Marietta 1998, 2–6; Tammisto 2006, 109. Muun mu-
assa Anaksimandros (noin 609–546 eKr.) kehitti maail-
man ja elämän syntyä koskevan alkeellisen evolutiivisen
teorian. Elämä on kehittynyt meressä kaloina, ja muut
eläinlajit sekä ihminen ovat vähitellen kehittyneet niistä.
Kahn 1960, 81, 105–114.
- 6 Ks. Thrower 2000, 31–32; Korhonen & Kivimäki 2006,
178–181.
- 7 Ks. Lowenstein 1965, 1; Korhonen & Kivimäki 2006,
165–166.
- 8 Korhonen & Kivimäki 2006, 171–175.
- 9 Argumentti etenee yksinkertaistettuna seuraavasti: Jos
jumala on kaikkivoipa ja hyvä maailmanluoja, maail-
massa ei voi olla pahaa (tai turhaa kärsimystä). Koska
maailmassa voidaan kuitenkin havaita olevan pahaa, ei
jumalaa (näin määriteltynä) voi olla olemassa. Ks. Mar-
tin, 1990, 334.
- 10 Bremmer 2007, 19–22; Wootton 1992, 22, 31; Korhonen
& Kivimäki 2006, 171–175, 178–184, 196–198. Epikuros
ja Demokritos kyllä uskoivat jumalien olemassaolon,
mutta jumalat olivat heille eräänlaisia ihmisenkaltaisia
(aineellisia) viisauden esikuvia, jotka elivät omassa maa-
ilmojen välisessä todellisuudessaan vaikuttamatta ihmi-
siin. Korhonen & Kivimäki 2006, 185–186.

Lucretius (noin 99–55 eKr.), jonka teos *De rerum natura* (suom. *Maailmankaikkeudesta*) on tärkein säilynyt esitys epikurolaisuudesta. Lucretius katsoi uskonnon syntyneen pelosta ja tietämättömyydestä. Näistä voitaisiin parantua luonnollista maailmaa ymmärtämällä. Hän muun muassa esitti, että ylikuonnollisia jumalia ei ollut, elämä loppui kuolemaan ja uskonto aiheutti paljon vahinkoa. Ikuinen aine oli liikkeensä kautta kehittänyt aikojen kuluessa lukemattomia muotoja. Eläinten ruumiinosat muotoutuivat sattumanvaraisesti, ja vain ne yhdistelmät, jotka toimivat kokonaisuutena yhteen, olivat elinkelpoisia.¹¹

Ateismin olemassaoloon antiikin aikana viittaavat myös aikalaisten tekemät ateistien luokitukset. Esimerkiksi epikuroalainen Filodemos (noin 110–35 eKr.) jakoi ateistit kolmeen luokkaan: 1) Ne, jotka sanovat, ettemme tiedä, onko jumalia tai millaisia he ovat (nykytermein agnostikot). 2) Ne, jotka sanovat avoimesti, ettei jumalia ole. 3) Ne, jotka selkeästi vihjaavat, ettei jumalia ole.¹²

Lisäksi naturalistista ajattelua esiintyi antiikin aikaan ainakin Intiassa, Egyptissä ja Kiinassa. Intiassa muodostui täysin materialistinen koulukunta *cārvāka*, jossa kiellettiin jumalien, sielun (*ātman*) ja jälleensyntymän olemassaolo ja katsottiin uskonnon pyhien kirjojen ja rituaalien olevan pappien huijausta. Egyptissä naturalistisia maailmantulkintoja löytyi tiettyjen lääketieteilijöiden piiristä ja Kiinassa esimerkiksi kungfutselaiselta Hsun Tzulta sekä Wang Ch'ungilta, jotka hylkäsivät ylikuonnollisten voimien vaikutukset.¹³ Edellä mainitun perusteella naturalistinen ajattelu sekä siihen liittyvä ateismi ovat vanhoja ja universaaleja ilmiöitä, vaikkakin ne olivat ilmeisesti pitkään harvinaisia.

ATEISMI UUDEN AJAN ALUSSA

Antiikin naturalismilla on olennainen merkitys modernille länsimaiselle ateismille. Antiikin naturalistinen ja antiteleologinen ajattelu muodostaa Jooniasta alkaneen ja Demokritoksen, Epikuroksen sekä Lucretiuksen kautta nykypäivään asti jatkuvan ketjun, jossa jumala(t) hylätään universon ja elämän luojana ja suunnittelijana. Tähän liittyivät jo antiikissa teorial universon/aineen ikuisuudesta ja olentojen luonnollisesta kehitymisestä.¹⁴

Renessanssiajan kiinnostus antiikkiin toi myös antiikin naturalismin uudelleen eurooppalaisen sivistyneistön tietoisuuteen. Kirjapainotaidon kehittyminen ja leviäminen 1400-luvun jälkipuoliskolla antoi oppineille maallikoillekin mahdollisuuden tutustua antiikin ei-kristillisiin maailmankuviin sekä arvoihin ja ainakin periaatteessa omaksua ne.¹⁵ Sanat ateismi ja ateisti tulivat uudelleen käyttöön Euroopassa kuitenkin vasta reformaation myötä, kun tuli tarpeelliseksi määrittää uusia sanoja kuvaamaan tai leimaamaan uskonnottomaksi katsottua henkilöä. Siten 1500-luvulla alettiin ateistien ohella puhua muun muassa epikurolaisista, a-kristityistä tai irstailijoista.¹⁶

Ainakin Italiassa esiintyi jo 1500-luvulla eksplisiittistä ateismia. Tämä tulee ilmi inkvisition tuomioistuinten papereista, joissa Jumalan olemassaolon kieltäminen, epäusko kuolemattomaan sieluun ja ihmeisiin tai Raamatun pilkkaaminen ovat varsin tavallisia syytöksiä. Vaikka syytöksiin epäilemättä liittyi myös poliittisia päämääriä, historioitsija Nicholas Davidsonin mukaan jotkut niistä ovat selvästi tosia, kuten uskostaan luopuneen fransiskaanin Francesco Calcagnon tapaus. Hänet teloitettiin vuonna 1550 syytettynä siitä, ettei hän uskonut Jumalaan eikä sieluun, ajatteli Kristuksen olleen vain ihminen ja Raamatun olevan epäluotettava maallikoiden pelottelemiseksi keksitty kirja.¹⁷

Tällaisille ajatuksille löytyi tukea etenkin epikurolaisuudesta. Sen atomistiset ideat olivat olleet saatavilla vuodesta 1417 lähtien, jolloin Lucretiuksen *De rerum natura* – ilmeisesti ainoa kirjasta säilynyt kappale – oli löydetty uudelleen erästä saksalaisesta luostarista.¹⁸ Ensimmäinen painettu versio siitä ilmestyi vuonna 1473, ja vuoteen 1600 mennessä painoksia otettiin kymmenittäin. Epikurolaisuus sai vähitellen myös puolustajia, aluksi varsinkin Italiassa. Muun muassa Giordano Bruno, joka poltettiin Roomassa kerettiläisenä vuonna 1600, puolusti atomismia. Myös epikurolainen hedonismi alkoi levitä Italiasta Ranskaan ja Englantiin. Epikurolaisuuden tiedetään kukoistaneen Ranskassa 1600-luvun alussa, ja teologi Marin Mersenne arvioi vuonna 1623 pelkästään Pariisissa asuvan yli 50 000 ateistia.¹⁹

Epikurolaisuudesta sai vaikutteita muun muassa Thomas Hobbes (1588–1679) oleskellessaan

Pariisissa 1640-luvulla.²⁰ Hän korosti pääteokseensa *Leviathan* (1651) universumin aineellisuutta ja katsoi uskonnon syntyneen tietämättömyydestä ja pelosta. Hobbes puolestaan vaikutti Baruch Spinozaan (1632–1677). Spinoza hylkäsi luojajumalan transsendenttisuuden ja samasti panteistisesti jumalan ikuiseen luontoon, joka toimi deterministisesti omien lakiansa mukaan. Hobbes ja Spinoza olivat 1600-luvulla keskeisiä monistisia filosofejia ja Descartesin dualismin vastustajia, ja monet aikalaiset pitivät heitä ja heidän seuraajiaan ateisteina. Esimerkiksi Britanniassa ateistinen ajattelutapa levisi nimenomaan Hobbesiin pohjautuen 1600-luvun jälkipuoliskolla yläluokan keskuudessa.²¹

VALISTUKSEN ALKUVAIHEEN YHTEISKUNNALLINEN ATEISMI

Avointa ateistista kritiikkiä uskonnon yhteiskunnallista asemaa kohtaan alettiin esittää uskonsotien jälkeen 1600-luvun keskivaiheilla. Tällöin nousi esiin ateismin muoto, jota kutsun tässä toiminnalliseksi ateismiksi. Se pohjautuu filosofiseen ateismiin, mutta siinä pyritään aktiivisesti myös levittämään ateismia sekä vähentämään teismien ja teistisen uskonnon vaikutusta yhteiskunnassa.

On tärkeää erottaa filosofinen ja toiminnallinen ateismi toisistaan, koska vain jotkut ateistit ovat ateisteja myös toiminnallisessa mielessä. Filosofisella ateismilla tarkoitan naturalistisesta maailmankuvasta nousevaa jumalattomuutta (sisäisenä näkökantana) ja tähän mahdollisesti liittyvää teismien filosofista kritiikkiä. Sen sijaan toiminnallinen ateismi on tätä laajempaa, sekä teismiin että teistisen uskonnon käytännön seurauksiin kohdistuvaa kritiikkiä ja siihen liittyvää toimintaa.

Jaon toiminnallisen ateismin tässä kolmeen hierarkkisesti vahvistuvaan luokkaan: a) yhteiskunnalliseen ateismiin, b) taistelevaan ateismiin ja c) poliittiseen valtioateismiin. Luokittelussa jälkimmäinen, vahvempi toiminnallisen ateismin muoto sisältää aina myös edellisen luokan ominaispiirteet. Seuraavassa ottamani esimerkit näistä luokista edustavat kyseisen ateismin muodon ensimmäistä laajempaa ilmenemistä Euroopassa.

Yhteiskunnallisessa ateismissa teismi ja teistinen uskonto nähdään psykologisesti, moraalisesti

ja/tai yhteiskunnallisesti turhana tai haitallisena ja niiden vaikutusta yhteiskunnassa pyritään vähentämään esimerkiksi kirjoituksin tai kampanjoin. Eräs keskeinen tavoite on uskonnon ja valtion erottaminen toisistaan sekä sekulaarin etiikan ja elämänmuodon tukeminen. Nykyisin tällaista ateismia edustavat muun muassa tietyt ateistiset järjestöt, kuten American Atheists ja Vapaa-ajattelijain liitto.²²

Yhteiskunnallista ateismia alkoi esiintyä julkisesti Saksassa 1600-luvun jälkipuoliskolla. Teologian opiskelija Matthias Knutzen (1646 – 1674 jälkeen) levitti Jenan yliopistossa vuonna 1674 pamfletteja, joissa ihmisiä kannustettiin naturalistiseen ja individualistiseen uskontoon. Pamflettien mukaan Jumalaa tai Paholaista ei ollut olemassa, vaan ne olivat ainoastaan vallanpitäjien välineitä hallita ihmisiä. Raamattu oli täynnä ristiriitoja ja siksi järjen sekä omantunnon tuli korvata pyhät kirjat. Kuolemanjälkeisen elämän sijasta tuli keskittyä tähän elämään ja virallisesta uskonnosta sekä papistosta tuli luopua. Kaikki ihmiset olivat keskenään tasa-arvoisia ja siksi pappeja ja hallitsijoita ei tarvittu. Ihmisen moraaliseksi ohjenuoraksi riitti maallisen omantunnon kolme oikeudenmukaisuuden ohjetta: älä vahingoita ketään, elä rehellisesti ja anna kaikille

-
- 11 Ks. Thrower 2000, 45, 106; Buckley 1987, 220–222; McGovan 2013, 184–186.
 - 12 Bremmer 2007, 12. Tällaisista luokittelusta on kuitenkin vaikea päätellä, tarkoitetaanko jumalilla tiettyjä antiikin jumalia vai jumalia ontologisessa mielessä.
 - 13 Ks. Thrower 1980, 67–76, 118, 122–124, 248–251. Antiikin naturalismista laajemmin ks. Thrower 1980.
 - 14 Ks. Lowenstein 1965, 1.
 - 15 Ks. Hunter & Wootton 1992, 4–6; Wootton 1992, 21–22, 32.
 - 16 Wootton 1992, 25–29; Buckley 1987, 9–10.
 - 17 Ks. Hunter & Wootton 1992, 4–8; Wootton 1992, 27, 32; Davidson 1992, 55–59, 64–85.
 - 18 Davidson 1992, 59–63; Korhonen & Kivimäki 2006, 198–99.
 - 19 Wilson 2008, 16–19.
 - 20 Hobbes vaikutti Margaret Cavendishin salongissa, jossa epikuroalaisuus oli keskiössä. Wilson 2008, 27–28.
 - 21 Ks. Wilson 2008, 23–30; Thrower 2000, 84–91, 103; Beriman 1988, 48.
 - 22 Ks. esim. <http://www.atheists.org/about-us> ja <http://www.vapaa-ajattelijat.fi/liitto/tavoitteet>.

se, mikä heille kuuluu. Knutzenin mukaan ateismi oli yliopistoissa organisoitunutta.²³

Pääosin yhteiskunnallista ateismia tuotiin aluksi kuitenkin julki anonymisti. Noin vuodesta 1650 alkaen Euroopan älymystöpiireissä alkoi kiertää klandestiinikirjallisuudeksi kutsuttuja anonymiejä uskontokriittisiä ja ateistisia tekstejä, joita on säilynyt vuosilta 1650–1800 noin kaksisataa. Kirjoituksissa monesti perusteltiin Jumalan olemattomuutta, nähtiin uskonto haitallisena, vaadittiin uskonnon ja valtion liiton purkamista sekä tuettiin sekulaaria autonomista etiikkaa: elääkseen säädyllisesti ihminen ei tarvinnut uskonnollista moraalia eikä uskontoon perustuvia lakeja tai auktoriteetteja. Esimerkiksi *Theophrastus redivivuksessa* (1650-luku) perusteltiin muun muassa Epikurokseen ja Lucretiuksen pohjautuen Jumalan olemattomuutta, ja valtio nähtiin valtaapitävien perustamana kauheana hirviönä, jota pidettiin yllä keksittyjen ja luonnottomien uskonnollisten myyttien pohjalta. *Symbolum sapientiae* -teoksen (1670-luku) mukaan kaikkien uskontojen pyhät kirjat olivat petosta ja uskonto oli alistavan taikauskon koneisto, jolla papit ja hallitsijat yhdessä saattoivat orjuuttaa tavallista kansaa tukahduttamalla heidän yksilöllisen vapautensa. *Traité des trois imposteurs* (1700-luvun alku) esitti, että Mooses, Jeesus ja Muhammad olivat olleet vain maagisia temppuja tekeviä huijareita, joiden yliluonnollisista opeista oli huijarihallintojen edistämisenä muodostunut jumalallisia koskemattomia lakeja. Ihminen ei siten hallinnut yhteisöjään järjen, vaan mielikuvituksen pohjalta.²⁴

Klandestiinikirjoitusten lukijapiiri oli pieni, mutta niiden ajatukset levisivät vähitellen suuremman yleisön tietoisuuteen etenkin ranskalaisen skeptikkofilosofin Pierre Baylen (1647–1706) vaikutuksesta. Vaikkei Bayle välttämättä ollut ateisti, hän esitti ensimmäisenä painetussa kirjassa (1682), että ateistitkin kykenisivät perustamaan säädyllisen yhteiskunnan pelkästään sekulaarin etiikan pohjalta. Hän myös kannatti uskonnonvapautta ja ajatteli, että hallituksen tulisi laajentaa suvaitsevaisuus myös ateisteihin. Historioitsija David Woottonin mukaan nimenomaan vuosina 1680–1715 valistusajattelun voimistuessa älymystö alkoi vahvasti horjuttaa uskonnon perusteita.²⁵

RANSKALAINEN MATERIALISMI JA TAISTELEVA ATEISMI

Varsinkin monarkian ja katolisen kirkon hallinnoimassa Ranskassa valistusajattelusta muodostui ajoittain erittäin uskontokriittistä. Vaikka pääosa uskontokriittisistä valistusajatteloista olikin deistejä, myös ateistinen kritiikki sai julkisuutta. Vankkaa uskontokriittistä ateismia edustivat esimerkiksi materialistiset ensyklopedistit paroni d’Holbach²⁶ (1723–1789) ja Jacques-André Naigeon (1738–1810), jotka olivat oppineita ja tukeutuivat muun muassa Epikuroksen, Lucretiuksen, Hobbesin, Spinozan ja Baylen argumentteihin sekä luonnontieteeseen. He alkoivat toimittaa anonymisti ateistisia kirjoja, jotka painatettiin ulkomailta ja salakuljetettiin takaisin Ranskaan. Tärkeimmät näistä olivat *Système de la nature* (1770) ja siitä muokattu kansantajuisempi lyhennelmä *Le bon sens* (1772). Kirjat on nykyään laitettu d’Holbachin nimiin.²⁷ Kirjoja ja niiden julkaisemisprosessia voi pitää ensimmäisenä vakavana ja systemaattisena yrityksenä saada aikaan ateistinen aatteellinen kumous, joka hävittäisi teismen ja uskonnon.

Kutsun edellä mainittua ateismin muotoa tässä taistelevaksi ateismiksi. Se on eräänlaista radikaloitunutta yhteiskunnallista ateismia, jossa katsotaan, että teistinen uskonto on vakava kehityksen este tai ”sairaus”, josta tulisi päästä eroon ihmiskunnan onnen vuoksi ja omaksua ateismi. Usein taistelevuuteen liittyy tieteen ja uskonnon asettaminen vastakkain sekä poleeminen uskonnon halventaminen osana pyrkimystä kääntää ihmisiä ateismiin. Nykyään tätä ateismin muotoa esiintyy esimerkiksi tietyissä uusateistien teksteissä.²⁸

Historioitsija Alan Charles Korsin mukaan d’Holbach ja Naigeon olivat radikaaleja ateisteja, joiden päämäärä oli ateistisoida valistusajattelu, koska he ajattelivat tämän olevan edellytys valituksen todelliselle toteutumiselle ja ihmiskunnan hyvinvoinnille. He olivat ensimmäisiä, jotka uskaliaasti ja voimakkaasti julistivat ateismin epistemologista, ontologista ja moraalista arvokkuutta.²⁹

D’Holbachille ja Naigeonille ihmisen kärsimyksen lähde oli hänen tietämättömyytensä luonnosta.³⁰ Juuri uskonnot edustivat tätä tietämättömyyttä:

Kaikki jumalat nousevat sivistymättömyydestä: Kaikki uskonnot ovat aiempien aikojen tietämättömyyden, taikauskon ja julmuuden monumentteja, ja modernit uskonnot ovat vain uudelleen muokattua muinaista typeryyttä, johon on tehty lisäyksiä ja tarkennuksia.³¹

Uskonnot olivat paitsi järjettömiä ja ristiriidassa empiirisen tieteen kanssa, myös ehdottoman haitallisia. Ne olivat suvaitsemattomia ja aiheuttivat opeillaan pelkoa, vihaa ja ylenkatsetta eri kansojen välillä. Uskontojen valmiit totuudet estivät ihmiskuntaa kehittymästä, etsimästä asioiden todellisia luonnollisia syitä sekä parantamasta tämän maailman epäkohtia. Ollakseen moraalinen ihminen ei tarvinnut uskontoa: päinvastoin juuri uskonto oli korruptoinut moraalin ja oli vastuussa monista julmuuksista, valloitusodista, ihmisvainoista ja tyrannioista. Maailmasta tulisi kaunis, jos papistot palvelisivatkin vapautta ja totuutta ja uskonnot korvattaisiin filosofialla.³²

D'Holbach ja Naigeon katsoivat, että universumi ei ollut minkään alkuperäisemmän syyn (jumala) seuraus, vaan itsessään ikuinen ”kaikkien seurauksien syy”. Vain aineellinen maailma oli olemassa, ja tiede oli keskeisellä sijalla sen ymmärtämisessä ja hyödyntämisessä. Kaikki ilmiöt – myös ihmisen mieli – tuli nähdä fysikaalisten syiden determinoituina vaikutuksina, eikä vapaata tahtoa ollut. Ihmismielen ymmärtäminen nousi aivojen, hermosysteemien ja aistielimien tutkimisesta. Kemialliset kokeet osoittivat, että aine oli liikkuvaa ja eri ainesosat olivat kykeneviä itsestään muotoutumaan uusiksi aineiksi. Uusi tieto myös osoitti, että maapallo oli kenties irtaantunut jostakin toisesta taivaankappaleesta, ja että kasvit ja eläimet (ihmiset mukaan lukien) olivat kehittyneet rinnakkaiselossa maapallon tietyistä ainemateriaaleista.³³

D'Holbachin ja Naigeonin mukaan ihmiskunnan luonnolliset impulssit suuntautuivat kohti onnellisuutta, ja siksi ihmiset olivat ennalta määrättyjä rakastamaan toisiaan, elämään rauhassa ja ajattelemaan monipuolisesti. Uskonto oli kuitenkin sodassa näitä luonnollisia taipumuksia vastaan. Hyvinvoinnin tavoittelu jostain tuonpuoleisesta kuvitteellisesta maailmasta havainnoitavan maailman sijaan aiheutti ihmisen sairastumisen. Se johti

järjettömyyteen, mielihyvän vihaamiseen ja ihmisten pakottamiseen ikuisen rangaistuksen uhalla. Papiston lisäksi myös poliittinen valta, joka oli korruptoitunut ja peloteltu uskonnollisilla lupauksilla, hyötyi kansan tietämättömyydestä ja alistumisesta uskonnolliselle vallalle. Siksi kautta historian uskonto ja politiikka olivat olleet keskenään ”hivrittävässä liitossa”. Vain ateismin yleinen omaksuminen voisi katkaista liiton ja johtaa ihmiset todellisen hyvinvoinnin suuntaan. He eivät silti kannattaneet ateismin pakottamista ihmisiin, vaan korostivat valistuksen, ajattelunvapauden ja järjen merkitystä, joiden kasvamisen kautta uskontojen tuhoavaa vaikutusta voitaisiin vähentää.³⁴

23 Hsia 1992, 171; Kors 1990, 244; *Investigating Atheism* 2008b.

24 Ks. *Investigating Atheism* 2008b; 2008c; Hunter & Wootton 1992, 7–8, McGowan 2013, 177.

25 *Investigating Atheism* 2008d; Wootton 1992, 49–53.

26 Perinnöllään vaurastunut d'Holbach piti noin vuosina 1750–1780 Pariisissa tunnettua filosofisalonkia.

27 Ks. Kors 1992, 273–276; Buckley 1987, 269, 424; Thrower 2000, 108. Kirjojen kirjoittajan henkilöllisyydestä on kiistely. Oletettavasti d'Holbach oli niiden pääkirjoittaja, mutta sai toimitusapua Naigeonilta ja mahdollisesti myös *Encyclopédien* päätoimittajalta Denis Diderot'ltä. Buckley 1987, 272–274; Curran 2012, 30.

28 Esimerkiksi yhdysvaltalainen uusateisti Victor J. Stenger kirjoittaa: ”Usko on absurdia ja vaarallista, ja me odotamme innokkaasti sitä päivää – miten kaukaista tahnassa, sillä ei ole väliä – jolloin ihmisrotu viimein luopuu siitä. Järki on sille jalo korvaaja, minkä todistaa sen oma menestys. Uskonto on älyllinen ja moraalinen sairaus, joka ei pysty kestämaan ikuisesti, jos me ollenkaan uskomme ihmisen kehitykseen. Tiede ei näe rajaa ihmisen kapasiteetille ymmärtää universumia ja itseänsä. Jumalaa ei ole olemassa... Jos olet teisti tai muu uskovainen, heitä pois ikeesi ja liity meihin [uusateisteihin].” Stenger 2009, 244. Suomenos Mikko Sillfors.

29 Ks. Kors 1992, 273–276, 279–281.

30 Holbach 2006a, 7.

31 Holbach 2006b, 13. Suomenos Mikko Sillfors.

32 Ks. Holbach 2006b, 8–19.

33 Kors 1992, 274–276, 282–286, 293–296; Buckley 1987, 279. Bowlerin (1983, 78–84) mukaan materialistien evolutiivinen ajattelu ei silti ollut (darvinistisessa mielessä) kattavaa erityisesti siksi, että he eivät kokeellisesti testanneet oletuksiaan ja olettivat olentojen voivan syntyä suoraan aineesta.

34 Kors 1992, 276–278, 296–300.

Myyntimenestykseksi noussut ja lempinimen ”ateismin raamattu” saanut *Système de la nature* aiheutti skandaalin ja se tuomittiin julkisesti poltettavaksi. Ateististen ensyklopedistien kampanjan jälkeen ateismi oli Euroopassa peruuttamattomasti julkinen ilmiö ja suuntaviivat modernille ateismille olivat pitkälti asetettu. Seuraavien vuosien aikana ateismi aiheutti laajaa keskustelua sekä voimakkaan vastareaktion, jossa ateismia vastaan hyökättiin kymmenien kirjojen ja muiden kirjoitusten voimalla.³⁵

VALLANKUMOUKSET JA POLIITTINEN VALTIOATEISMI

Ranskan vallankumouksen aikaan ateismi vahvistui yhteiskunnallisesti edelleen poliittisen valtioateismin suuntaiseksi. Poliittisella valtioateismilla tarkoitan toiminnallisen ateismin vahvinta muotoa, jossa (totalitaristinen) valtio pyrkii poliittisilla päätöksillä ja tarvittaessa voimakeinoilla pakottaen hävittämään uskonnon sekä tekemään ateismista virallisen ja yleisen näkökannan. Nykyisin tätä ateismin muotoa esiintyy lähinnä Pohjois-Koreassa.

Ranskan vallankumouksen 1790-luvun alun sekasortoisina vuosina katolisen kirkon valta pyrittiin hävittämään ja uskonto korvaamaan järkeen perustuvilla uskomuksilla. Kirkko ja papisto menettivät etuoikeutensa, vastaanhangoittelevia pappeja ja nunnia teloitettiin, uskonnolliset symbolit rakennuksista poistettiin ja kirkkoja ryöstettiin, tuhottiin tai otettiin sekulaariin käyttöön. Syntyi ”järjen kultiksi” nimetty liike, joka pohjasi osittain aiempaan materialismiin. Kultissa kristinuskon tilalle pyrittiin asettamaan ihmisyyteen perustuva ateistinen uskonto, joka täydellistäisi ihmiskunnan totuuden ja vapauden kautta. Kristilliset jumalanpalvelukset kiellettiin, kirkkoja muutettiin järjen temppeleiksi ja hautausmaille määrättiin asennettavaksi kyltti, jossa luki ”kuolema on ikuista nukkumista”. Kultin oltua voimassa muutaman kuukauden uusi diktaattori, deisti Maximilien Robespierre, määräsi keväällä 1794 liikkeen lakkautettavaksi ja teloitutti sen johtajat. Samalla hän julisti uudeksi Ranskan uskonoksi ”korkeimman olennon kultin”, jossa uskottiin jumalaan ja ihmisen kuolemattomaan sieluun.³⁶

Ateismi ei ollut enää 1800-luvulla kovin harvinaista etenäkään Ranskan, Saksan ja Britannian kaltaisissa teollistuneissa länsimaissa. Naturalistisen ateismin pitkästä perinnöstä versosi moderniin ajanhenkeen liittyen muun muassa Comten, Feuerbachin, Marxin, Bradlaughin ja Nietzschen yhteiskunnalliseen vaikuttamiseen pyrkivä ateismi. Globaalisti toiminnallinen ateismi yleistyi ensimmäisen kerran 1900-luvulla marxilaisuuden ja kommunismin leviämisen myötä. Poliittista valtioateismia on esiintynyt pisimmälle viedyssä muodossa juuri tietyissä kommunistisissa valtioissa, kuten Neuvostoliitossa, Kiinassa ja Albaniassa, joissa uskonnonvastaiseen taisteluun sekä ateistiseen valistustyöhön käytettiin runsaasti yhteiskunnan varoja. Tällainen pakotettu ateismi ei ole kuitenkaan missään laajamittaisesti onnistunut. Esimerkiksi Venäjällä uskonnollisuus on lisääntynyt ja ateistien määrä laskenut Neuvostoliiton romahtamisen (1991) jälkeen.³⁷

LOPUKSI: ATEISMIN LUOKITTELUSTA

Yhteiskunnallisessa tarkastelussa ateismi näyttäytyy monimuotoisempana ilmiönä kuin mitä ateismin yleismääritelmästä ”jumalattomuus” voisi päätellä. Niin ateismi kuin teismikin voivat kutoutua lukemattomin tavoin kiinni ihmisten konkreettisen elämän sekä siihen liittyvien asenteiden, katsomuksien, pyrkimysten ja toimintojen muodostamaan monisyiseen verkkoon. Esimerkiksi tältä pohjalta – millaisia asenteita, katsomuksia, pyrkimyksiä tai toimintaa ateismiin liittyy – on mahdollista luokitella tarkemmin erilaisia ateismin ilmenemismuotoja. Tässä mielessä voitaisiinkin puhua useista erilaisista ”ateismeista”.

Esittämäni ateismin luokittelu filosofiseen sekä toiminnalliseen ateismiin – joka edelleen voidaan jakaa yhteiskunnalliseen, taistelevaan ja poliittiseen valtioateismiin – on tietysti vain yksi mahdollinen.³⁸ Luokittelu on myös sikäli harhaanjohtava, että siinä ateismin yhteiskunnallinen puoli korostuu. Suurin osa ateisteista luultavasti on – ja on aina ollutkin – ihmisiä, jotka yksinkertaisesti eivät vain usko jumaliin.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

BERMAN, DAVID

1988 *A History of Atheism in Britain: From Hobbes to Russell*. London: Routledge.

BOWLER, PETER J.

1989 *Evolution: The History of the Idea*. Berkeley: University of California Press.

BREMMER, JAN A.

2007 "Atheism in Antiquity". *The Cambridge Companion to Atheism*. Ed. Michael Martin. Cambridge: Cambridge University Press, 11–26.

BUCKLEY, MICHAEL J.

1987 *At the Origins of Modern Atheism*. New Haven: Yale University Press.

CLITEUR, PAUL

2009 "The Definition of Atheism". *Journal of Religion and Society* 11, 1–23.

CURRAN, MARK

2012 *Atheism, Religion and Enlightenment in Pre-Revolutionary Europe*. Woodbridge: The Royal Historical Society.

DAVIDSON, NICHOLAS

1992 "Atheism in Italy, 1500–1700". *Atheism from the Reformation to the Enlightenment*. Ed. Michael Hunter & David Wootton. New York: Oxford University Press, 55–85.

FALES, EVAN

2007 "Naturalism and Physicalism". *The Cambridge Companion to Atheism*. Ed. Michael Martin. Cambridge: Cambridge University Press, 118–134.

HAIKALA, SISKU

2006 "Vallankumousten aikakausi". *Maailmanhistorian pikkujättiläinen*. Toim. Seppo Zetterberg. Helsinki: WSOY, 635–699.

D'HOLBACH, PARONI

2006a *System of Nature* 1. Teddington: The Echo Library.

2006b *Good Sense*. Teddington: The Echo Library.

HSIA, R. PO-CHIA

1992 *Social Discipline in the Reformation: Central Europe, 1550–1750*. London: Routledge.

HUNTER, MICHAEL & WOOTTON, DAVID

1992 "Introduction". *Atheism from the Reformation to the Enlightenment*. Ed. Michael Hunter & David Wootton. New York: Oxford University Press, 1–12.

INVESTIGATING ATHEISM

2008a "History of Modern Atheism". <http://www.investigatingatheism.info/history.html>. 22.7.2008.

2008b "17th Century – First Appearance of Atheism". <http://www.investigatingatheism.info/historyseventeenth.html>. 24.7.2008.

2008c "Early Arguments – The First Atheists". <http://www.investigatingatheism.info/earlyarguments.html>. 24.7.2008.

2008d "Eighteenth Century Atheists". <http://www.investigatingatheism.info/whoswhoeighteenth.html>. 24.7.2008.

KAHN, CHARLES H.

1960 *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*. New York: Columbia University Press.

KORHONEN, TUA & KIVIMÄKI, ARTO

2006 "Jälkisanat". *Demokritos ja Epikuros: Riippumaton nautinto*. Toim. Arto Kivimäki, Tua Korhonen ja Sampo Vesterinen. Helsinki: Tammi, 165–200.

KORS, ALAN CHARLES

1990 *Atheism in France 1650–1729*. Vol. 1: *The Orthodox Sources of Disbelief*. Princeton: Princeton University Press.

1992 "The Atheism of d'Holbach and Naigeon". *Atheism from the Reformation to the Enlightenment*. Ed. Michael Hunter & David Wootton. New York: Oxford University Press, 273–300.

KÄÄRIÄINEN, KIMMO

2004 *Ateismin jälkeen: Uskonnollisuus Venäjällä*. Tampere: Gummerus.

LOWENSTEIN, O. E.

1965 "The Pre-Socratics, Lucretius, and Modern Science". *Lucretius*. Ed. D. R. Dudley. London: Routledge & Kegan Paul, 1–18.

35 Ks. Curran 2012, 31, 72; Buckley 1987, 252–253. Ateismin aiheuttamista reaktioista ks. Curran 2012.

36 Ks. McGovan 2013, 102–104; Haikala 2006, 675–678.

37 Ks. Kääriäinen 2004.

38 Erilaisia ateismin luokituksia ovat viime aikoina esittäneet mm. Cliteur (2009, 16–17), joka luokittelee ateismin yksityiseen, julkiseen ja poliittiseen sekä Vainio & Visala (2011, 153–155), jotka luokittelevat ateismin filosofiseen, skientistiseen, traagiseen ja humanistiseen. Ks. myös Vainion ja Visalan artikkeli tässä numerossa.

MARIETTA, DON E.

1998 *Introduction to Ancient Philosophy*. New York: M. E. Sharpe.

MCGOVAN, DALE

2013 *Atheism for Dummies*. Mississauga, ON: Wiley.

PALMER, MICHAEL

2012 *Atheist's Primer*. Cambridge: The Lutterworth Press.

STENGER, VICTOR J.

2009 *The New Atheism: Taking a Stand for Science and Reason*. New York: Prometheus Books.

TAMMISTO, ANTERO

2006 "Antiikin maailma". *Maailmanhistorian pikkujättiläinen*. Toim. Seppo Zetterberg. Helsinki: WSOY, 93–201.

THROWER, JAMES

1980 *The Alternative Tradition: Religion and the Rejection of Religion in the Ancient World*. New York: Hague.

2000 *Western Atheism: A Short History*. New York: Prometheus Books.

VAINIO, OLLI-PEKKA & VISALA, AKU

2011 *Johdatus uskonnofilosofiaan*. Helsinki: Kirjapaja.

WILSON, CATHERINE

2008 *Epicureanism at the Origins of Modernity*. Oxford: Oxford University Press.

WOOTTON, DAVID

1992 "New Histories of Atheism". *Atheism from the Reformation to the Enlightenment*. Ed. Michael Hunter & David Wootton New York: Oxford University Press, 13–54.